

HENRYK DOMAŃSKI*

Otwartość struktury społecznej: teoria i wyniki analiz

Pojęcie „otwartości” (lub „zamknięcia”) struktury społecznej odnosi się do stopnia przenikalności barier między klasami i grupami społecznymi. Chodzi o przenikalność w sensie możliwości zmiany pozycji i nawiązywania bliskich relacji między członkami kategorii usytuowanych na różnych piętrach hierarchii społecznej. Przyjmuje się, że zjawiska te najwyraźniej dochodzą do głosu we wzorach ruchliwości, zawierania związków małżeńskich i znajomości. Im mniejsza jest siła ruchliwości i trudniej jest nawiązać bliskie relacje, tym otwartość jest mniejsza.

W jakim celu zjawiska te się analizuje i co z tego wynika? Pierwsza część tego artykułu będzie omówieniem różnych kontekstów, w jakim analizowana jest „otwartość” struktury społecznej. Ponieważ najczęściej stosowanym wskaźnikiem otwartości jest ruchliwość (lub dziedziczenie pozycji), na niej się skoncentruję, poświęcając odpowiednio mniej uwagi wzorom wyboru małżonków i bliskich znajomych. Natężenie ruchliwości traktowane jest jako: (i) charakterystyka formowania się stratyfikacji społecznej i jej podstawowych segmentów, (ii) parametr stabilności systemu politycznego, (iii) efektywność systemu ekonomicznego, i (iv) czynnik kształtujący postawy i zachowania jednostek. Druga część poświęcona jest przeglądowi wyników analiz dotyczących ruchliwości i wzorów doboru małżeńskiego. Jeżeli zjawiska te – jak zwykle się zakładać – wchodzi w istotne związki z poziomem rozwoju ekonomicznego, czy postawami wobec demokracji i władzy, to między krajami powinny występować różnice. Próbuję odpowiedzieć na to pytanie, rozpatrując wskaźniki otwartości pod kątem podobieństw i różnic między krajami oraz z perspektywy zmian w czasie.

Podstawowe pojęcia

Autorem klasycznej definicji ruchliwości społecznej jest Pitirim Sorokin. Mówi ona, że ruchliwością jest fakt każdej zmiany pozycji: „przez ruchliwość społeczną rozumiemy każde przemieszczenie jednostki lub obiektu czy wartości społecznej – wszystkiego, co stworzyła lub zmodyfikowała ludzka aktywność – z jednej pozycji na inną” (Sorokin 1927 [2009: 131]). Definicja Sorokina ukierunkowała sposób podejścia do badań ruch-

* Prof. dr hab. Henryk Domański, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa

liwości społecznej. W badań surveyowych informacje te uzyskuje się z odpowiedzi na pytania dotyczące pozycji społeczno-zawodowej respondentów i pozycji rodziców – sytuacja zawodowa jest najbardziej trafnym wskaźnikiem usytuowania w strukturze społecznej. Na podstawie tych informacji respondenci grupowani są w podstawowe kategorie, które utożsamia się z segmentami struktury społecznej (takimi jak specjaliści, właściciele, robotnicy i chłopi). Na etapie analizy konstruowana jest tabela ruchliwości, gdzie przynależność do kategorii ustalonych w momencie badania krzyżowana jest z kategoriami identyfikującymi ich wcześniejsze pozycje.

Tabela 1. Odsetki odpływu z kategorii ojców do kategorii synów i córek.
Polska 2010

Kategorie ojców	Kategorie respondentów (synów i córek)						Razem
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Wyżsi kierownicy i specjaliści	27,4	41,7	17,9	8,3	4,8	0	100
2. Pozostali umysłowi	14,6	49,8	13,1	10,8	9,4	2,3	100
3. Właściciele firm	21,6	38,1	13,4	12,4	11,3	3,1	100
4. Robotnicy wykwalifikowani	7,7	45,7	10,2	21,1	13,0	2,3	100
5. Robotnicy niewykwalifikowani	7,0	29,6	2,9	22,0	16,8	21,7	100
6. Rolnicy	4,5	11,7	3,0	39,2	10,9	30,7	100
Razem	10,7	40,6	9,2	17,9	13,9	7,7	100

Tytułem przykładu zamieszczam tabelę ruchliwości międzypokoleniowej dla Polski (tabela 1). Są to dane z polskiej edycji badania Europejski Sondaż Społeczny zrealizowanego w 2010 roku na reprezentacyjnej próbie dorosłej ludności. W główce tabeli umieszczone są kategorie respondentów określone dla 2010 roku, a w boczku, analogicznie zdefiniowane kategorie ich ojców. W komórkach tabeli poza główną przekątną przedstawione są odsetki „odpływu” z określonych kategorii ojców (wskazujących na pochodzenie społeczne) do kategorii identyfikujących pozycje respondentów. Z kolei o sytuacjach „dziedziczenia” pozycji informują liczebności osób usytuowanych na głównej przekątnej – w polach rozmieszczonych od lewego górnego do prawego dolnego rogu tabeli.

Jest wiele metod pomiaru ruchliwości. Najprostsza polega na ustaleniu odsetka osób, które zmieniły kategorię zawodową w stosunku do liczebności ogółu badanych. Odsetek osób ruchliwych uzyskuje się przez zsumowanie liczebności pól leżących poza główną przekątną tabeli i podzielenie tak uzyskanej wielkości przez liczebność ogółem. Według stanu odnotowanego w 2010 roku dla Polski, odsetek osób, które zmieniły przynależność zawodową wynosił 976/1322, co stanowiło 73,8% ogółu. Z kolei odsetek

osób stabilnych, ustalony na podstawie liczebności pól usytuowanych na głównej przekątnej tabeli, wynosił 26,2%. Wynikałoby stąd, że ruchliwość międzypokoleniowa jest w Polsce dominującym zjawiskiem. Tym, co osłabia wiarygodność tej interpretacji, jest fakt, że odsetki osób ruchliwych i „dziedziczących” pozycje rodziców zależą od stopnia szczegółowości zastosowanego podziału. Zwiększenie liczby kategorii określających przynależność społeczno-zawodową jednostek pociąga za sobą wzrost liczby pól tabeli, a ponieważ zwiększa się przede wszystkim liczba pól poza przekątną, powoduje to zwiększenie liczby osób ruchliwych. Posługując się np. tabelą 7 kategorii na 7 uzyskalibyśmy wyższe wskaźniki. Oznacza to, że posługiwanie się wskaźnikami procentowymi wymaga każdorazowo odniesienia ich do zastosowanego podziału, co utrudnia formułowanie jednoznacznych ustaleń.

Ruchliwość międzypokoleniowa jest głównym przedmiotem zainteresowania w analizach nad otwartością społeczną, ponieważ identyfikuje ona wpływ uwarunkowań wynikających z pochodzenia społecznego, odciskającego się na biografii jednostek w długich przedziałach czasowych. Wpływ pochodzenia zwykle się ustalać przez przynależność społeczno-zawodową ojców, gdy respondenci mieli 14-16 lat, przyjmując, że jest to zwrotny punkt życia ze względu na decyzje dotyczące kariery edukacyjnej i wyboru zawodu. Innym aspektem jest ruchliwość wewnątrzpokoleniowa, traktowana bardziej jako charakterystyka biografii jednostek. Najczęściej stosowanym schematem analizy ruchliwości wewnątrzpokoleniowej jest porównywanie pozycji zajmowanej na starcie kariery zawodowej z pozycją zajmowaną w momencie badania, co pozwala m.in. ustalić wzory rekrutacji do określonych zawodów, lub tendencje do monopolizacji dostępu do kategorii o wysokim statusie społecznym (stosowane np. przez korporacje prawników) w celu ograniczania nadmiernego napływu, osłabiającego ich wartość rynkową. Podobnymi analizami posługują się ekonomiści w odniesieniu do ruchliwości w wymiarze dochodów. I w tym przypadku punktem wyjścia jest tabela przepływów, tyle że zamiast kategorii społeczno-zawodowych ojca i respondenta, przemieszczenia rozpatrywane są między grupami decyloowymi lub kwintylami dochodów (Morgan 2006).¹

¹ Analizy rozkładów w tabelach są punktem wyjścia do odpowiedzi na bardziej złożone pytania dotyczące rozmiarów i wzorów ruchliwości. W kolejnym kroku tabele analizowane są przy pomocy zaawansowanych technik statystycznych, z których najczęściej stosowanymi są modele logarytmiczno-liniowe (Domański i Przybysz 2007). Innym schematem analizy ruchliwości jest posługiwanie się modelami regresji i analizy ścieżkowej, zapoczątkowane w ramach tzw. szkoły osiągania statusu (Blau i Duncan 1967), oraz ich uogólnienie w modelach równań strukturalnych (Hauser 1998). Wyjaśnianym zjawiskiem jest tu pozycja społeczno-zawodowa respondentów, a zmienną „wyjaśniającą” – pochodzenie społeczne (rozpatrywane przy kontroli poziomu wykształcenia, wieku, płci i innych aspektów). Jeszcze inne podejście polega na analizowaniu „historii życia”, co w literaturze anglosaskiej określane jest mianem *event history modelling* (Blossfeld i in. 2007). W analizach ekonomicznych odpowiednikiem regresji pozycji społeczno-

Wpływ ruchliwości na formowanie się struktury społecznej

Przechodząc do omówienia konsekwencji ruchliwości, zacznijmy od jej wpływu na strukturę społeczną. Kwintesencją tej zależności jest znane stwierdzenie Sorokina z *Social Mobility* (1927 [2009: 421]): „im większe jest podobieństwo między zawodami, tym intensywniejsza wymiana zachodzi między członkami tych grup zawodowych. I odwrotnie – im większa jest różnica między zawodami, tym mniejsza jest liczba jednostek, które przechodzą z jednej grupy do drugiej”. Oznacza to, że większa (lub mniejsza) ruchliwość między kategoriami społeczno-zawodowymi, klasami i innymi segmentami struktury społecznej jest wyznacznikiem, odpowiednio, mniejszych lub większych dystansów. Sorokin sformułował tę hipotezę na podstawie analizy tabel ruchliwości międzypokoleniowej – m.in. dla Mannheim, Nowego Jorku i Rzymu. Wynikało z nich, że dzieci robotników wykonywały głównie zawody fizyczne, podczas gdy dzieci inteligencji i właściciele firm dominowały w kategoriach usytuowanych na wyższych pozycjach. Można to było interpretować jako świadectwo wzmocnienia przez wzory ruchliwości siły podziałów klasowych.

Przed Sorokinem podobną myśl sformułował Max Weber w znanej definicji klasy społecznej, a mianowicie – że klasami społecznymi są: „wszystkie położenia klasowe, między którymi przechodzenie osobiste w kolejnych pokoleniach jest całkowicie możliwe i zwykle (typowo) występuje” (Weber 2002: 228). Inaczej mówiąc, dana zbiorowość spełnia warunek „klasowości”, jeżeli zmiana pozycji w jej ramach jest łatwiejsza od zmiany między pozycjami przypisanymi do różnych klas. Jeżeli chodzi o analizy wpływu ruchliwości na strukturę klasową w odniesieniu do współczesnych społeczeństw, to jedną z pierwszych prób w tym kierunku była książka Giddensa (1973) *Class Structure of the Advanced Societies*. Giddens wskazuje w niej, że procesy ruchliwości i dziedziczenia pozycji są czynnikiem kreującym podziały klasowe w wyniku reprodukcji doświadczeń życiowych. Im silniejsze jest dziedziczenie pozycji rodziców, a więc im mniejsza jest ruchliwość między generacjami, tym silniejsza jest tendencja do odtwarzania się barier społecznych. Występowanie barier ruchliwości było dla Giddensa czynnikiem sprzyjającym reprodukcji trzech podstawowych „zasobów rynkowych”: (i) własności środków produkcji, (ii) wykształcenia i kwalifikacji, (iii) siły roboczej. Dziedziczenie pozycji w kręgu właścicieli środków produkcji kreuje „klasy wyższe”, reprodukcja poziomu wykształcenia i kwalifikacji kreuje „klasy średnie”, a z kolei dziedziczenie siły roboczej jest strukturalną podstawą kształtowania się klasy robotniczej. Giddensowi nie chodziło o sporządzenie szczegółowej mapy podziałów klasowych (dlatego wyróżnił

zawodowej na pochodzenie społeczne są modele regresji dochodów - wskaźnikami „ruchliwości” są tu wartości współczynników regresji charakteryzujące stopień elastyczności dochodów (Solon 1999). Z kolei odpowiednikiem modeli „historii życia” są analizy trajektorii dochodów dla różnych punktów czasowych w biografii jednostek (Morgan 2006).

tylko 3 „klasy”), ale o wskazanie, w jaki sposób dochodzą one do głosu. Wpływ ruchliwości dokonuje się tu drogą jakby „zamykania” kategorii społecznych, w wyniku dziedziczenia pozycji i tworzenia mechanizmów blokujących procesy napływu, na oznaczenie których Giddens posługuje się anglosaskim terminem *closure*.

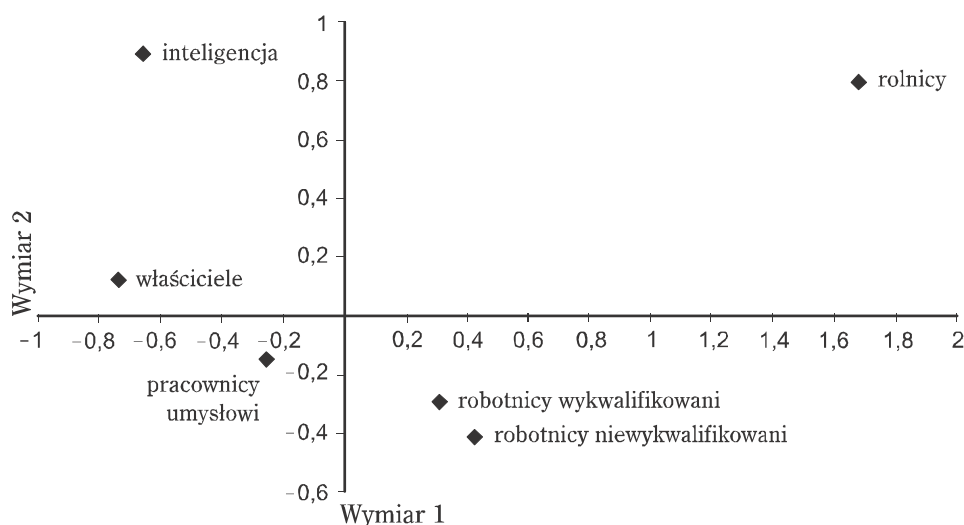
Podobne argumenty, dotyczące wpływu ruchliwości na formowanie się struktury klasowej, można znaleźć w analizach podejmowanych przez Parkina (1979), Goldthorpe’a (1980), Macha (1989) i Wrighta (1997). Cytowani autorzy wskazują, że natężenie ruchliwości można traktować jako sumaryczny miernik stopnia „klasowości” struktur społecznych. Bariery ruchliwości są czynnikiem krystalizacji podziałów klasowych istniejących na bazie dystrybucji dochodów, dóbr materialnych, kapitału kulturowego i stylów życia. Klasy i kategorie społeczno-zawodowe formujące się na gruncie „obiektywnych” cech położenia społecznego przekształcają się w „kategorie-podmioty”, które są swej odrębności świadome, czego efektem może być tworzenie własnych organizacji i mobilizacja do obrony interesów grupowych. Przykładem tej argumentacji jest teoria Parkina. Analizuje on strukturotwórczą rolę ruchliwości społecznej na przykładzie konkretnego mechanizmu, jakim jest posługiwanie się przez kategorie zawodowe strategiami kontroli rekrutacji przez ograniczanie napływu. Chodzi o monopolizację dostępu do lukratywnych zawodów. Kandydaci – powiedzmy, do zawodów prawniczych – poddawani są procedurze kwalifikacyjnej, która wymaga spełnienia restrykcyjnych warunków (np. zaliczenia aplikacji i stażu). Kategorie usytuowane na niższych szczeblach hierarchii społecznej starają się ten monopol przełamać przy pomocy strategii „uzurpacji”.

Empirycznego potwierdzenia wpływu ruchliwości na kształt struktury społecznej dostarczają wyniki analiz mających na celu określenie siły dystansów społecznych między takimi kategoriami, jak specjaliści, właściciele firm czy rolnicy. Tabele ruchliwości analizowane są przy pomocy wielowymiarowego skalowania, analizy kanonicznej, analizy korespondencji czy analizy dyskryminacyjnej. Wynik jest następujący: niezależnie od zastosowanej techniki statystycznej we wszystkich krajach z analiz tych wyłania się bardzo podobny obraz wzorów ruchliwości, które zwykle się interpretować jako odzwierciedlenie podstawowych barier tkwiących w strukturze społecznej.

Na rycinie 1 przedstawiłem je dla 6 podstawowych segmentów struktury społeczno-zawodowej dla Polski. Jest to rezultat zastosowania analizy dyskryminacyjnej dla tabeli ruchliwości międzypokoleniowej (tabeli 1) dla danych ESS z 2010 roku.² Jak łatwo

² Nie wchodząc w szczegóły, przypominam, że jednym z celów analizy dyskryminacyjnej i innych, wymienionych powyżej technik statystycznych, jest sprowadzenie zależności między rozpatrywanymi kategoriami do stosunkowo prostszej struktury, prezentowanej na ogół w postaci graficznej. Najbardziej czytelny obraz daje sprowadzenie tych zależności do dwumiarowej postaci. Punktem wyjścia są dane w tabeli ruchliwości. Procedura obliczeniowa przypisuje poszczególnym kategoriom „wagi” określające ich usytuowanie w pewnej liczbie wymiarów różnicujących wzory przepływów. Wagi te są funkcją częstości przemieszczeń i dziedziczenia pozycji. Na ryci-

stwierdzić, najistotniejsza linia dystansów społecznych ciągnie się od specjalistów, właścicieli i kategorii pracowników umysłowych średniego szczebla. Na drugim biegunie – od lewej strony w dół do prawej, na ukoś – lokują się kategorie robotników. Charakterystyczną pozycję zajmują kategorie rolników, usytuowane poza głównym wymiarem, jak gdyby na drugiej osi identyfikującej społeczno-kulturową izolację mieszkańców wsi.

Ryc. 1. Dystanse między kategoriami społeczno-zawodowymi, określone przez wzory ruchliwości międzypokoleniowej. Polska 2010

W istocie rzeczy, oprócz dominującego wymiaru, który zwykle się interpretować jako odzwierciedlenie hierarchii społecznej, prawidłowością o zasięgu międzynarodowym jest występowanie drugiego wymiaru, identyfikującego bariery ruchliwości między kategoriami nierolniczymi (usytuowanymi na pierwszym wymiarze) a robotnikami rolnymi i klasą chłopską. Tak jakby kategorie rolników podlegały nieco innym mechanizmom stratyfikacji, nieobejmowanym przez logikę stosunków rynkowych .

Wpływ na stabilność systemu politycznego

Jednym z najczęściej przytaczanych argumentów na rzecz tezy mówiącej o wpływie ruchliwości na funkcjonowanie systemu politycznego jest obserwacja de Tocqueville'a, że rewolucje są najbardziej prawdopodobne, gdy sytuacja ludności ulega nagłej popra-

nie 1 kategorie te przedstawiłem w dwóch najważniejszych wymiarach. Omówienie analizy dyskryminacyjnej zawierają opracowania Klecki (1980) oraz Domańskiego i Sawińskiego (1992). W tym miejscu wystarczy przypomnieć, że dwuwymiarowy układ dystansów zwykle się interpretować jako odzwierciedlenie podstawowych osi i barier społecznych między rozpatrywanymi kategoriami, gdzie większe dystanse identyfikują odpowiednio ostrzejsze bariery.

wie. Stwierdzenie to dotyczyło konkretnej sytuacji historycznej związanej z przechodzeniem od zamkniętych do otwartych struktur społecznych we Francji, a w szczególności wzrastających aspiracji wzbogaconego mieszczaństwa do udziału we władzy. Następcy de Tocqueville'a uogólnili ten wniosek na wszystkie społeczeństwa, wskazując, że zablokowanie ludziom szans awansu grozi wybuchem niezadowolenia kierowanego pod adresem klasy rządzącej.

W rzeczywistości zależność ta jest bardziej złożona. Przypisywanie ruchliwości roli czynnika rozładowującego konflikty społeczne wynika z przekonania, że większa ruchliwość zapewnia większe możliwości awansu. Oznaki ruchliwości zaczynają być widoczne dla ogółu ludności. Są dowodem na występowanie równych szans i otwartości struktury społecznej. Zakłada się tu, że im więcej jest przypadków ruchliwości, tym mniejsza jest krytyka istniejących nierówności i silniejsza jest legitymizacja dla władzy. Dotyczy to w szczególności klasy niższej, która z większą otwartością wiąże nadzieje na poprawę sytuacji materialnej i możliwości przechodzenia na wyższe pozycje. Konsekwencją awansu członków klas niższych jest redukcja potencjału niezadowolenia, który koncentruje się na niższych szczeblach hierarchii społecznej. Kategoria niezadowolonych staje się mniejsza, a ci, którzy awansują, zasilają (powinni) szeregi zwolenników istniejącego systemu i władzy.

Drugi argument na rzecz tezy o pozytywnym wpływie ruchliwości na funkcjonowanie systemu politycznego dotyczy szczególnego rodzaju ludzi awansujących z klas niższych. Argumentuje się, że większa ruchliwość wysysa z niej nie tylko jednostki najbardziej aktywne i obdarzone talentem, ale i stanowiące potencjalne zarzewie konfliktów. Z kategorii tej rekrutują się późniejsi liderzy związkowi, działacze partyjni oraz potencjalni przywódcy protestów, a więc ludzie najbardziej niebezpieczni dla istniejącego systemu i władzy. Ruchliwość ta prowadzi do osłabienia krystalizacji struktury klasowej i powoduje zmniejszenie się możliwości organizowania się klasy robotniczej i pracowników najemnych. Stępią ich radykalizm, stając się zaworem bezpieczeństwa dla klasy rządzącej. Oczywiście, dla zwolenników radykalnego marksizmu wzrost możliwości wychodzenia z klasy robotniczej jest równoznaczny z umocnieniem systemu kapitalistycznego – w przeciwieństwie do zwolenników kapitalizmu, którzy skłonni są interpretować wzrost otwartości jako godne pochwały świadectwo przewagi struktur rynkowych nad czynnikami szeroko rozumianej askrypcji.

Należy zauważyć, że prawidłowości te nie zostały zweryfikowane empirycznie na podstawie analiz. Wynikają one z intuicji, popartych obserwacjami, nawiązującymi do różnych teorii.³ W istocie rzeczy można wymienić kilka czynników ograniczających pozy-

³ Autorem jednej z ostatnio opublikowanych analiz dotyczących związku między ruchliwością a funkcjonowaniem systemu politycznego jest Morgan (2006). W przypadku Polski zagadnienia te omawiali Wesołowski i Mach (1986).

tywny wpływ ruchliwości na stabilność systemu politycznego. Pierwszym czynnikiem są mechanizmy dziedziczenia przynależności klasowej. Procesy odpływu z klas niższych nigdy nie są tak duże, aby mogły zneutralizować potencjał konfliktów, którego największe pokłady tkwią w dolnych partiach hierarchii społecznej. Niezależnie od dokonującej się stale ruchliwości na wyższe pozycje, w każdym społeczeństwie zawsze będą istniały jakieś klasy niższe. Są one na tyle liczne, że przysparzają kłopoty rządzącym. Podobne zastrzeżenie można wysunąć wobec skuteczności drenażu potencjalnych liderów opozycji przez władze. Ruchliwość nie zmienia faktu, że na miejsce tych, którzy wyszli z dołów społecznych, wchodzi kolejne roczniki potencjalnych przywódców kontestacji i rewolt. Ruchliwość nie eliminuje mechanizmów liczebnego odtwarzania się przyszłych organizatorów strajków i demonstracji ulicznych wywodzących się z klasy robotniczej i niższej.

Drugim ograniczeniem jest to, że prawdopodobnie nie każda zmiana pozycji neutralizuje przekonanie o zablokowaniu szans ruchliwości. Nie każdy awans będzie się automatycznie przekładał na pozytywne odczucia wobec systemu politycznego i władzy. Najbardziej prawdopodobnie rysuje się to w odniesieniu do przypadków znaczącego awansu, takich jak przechodzenie z robotników niewykwalifikowanych do specjalistów, lub do reprezentantów wielkiego biznesu, czyli do kategorii usytuowanych na górze hierarchii społecznej. Problem tkwi w tym, że przypadki ruchliwości długodystansowej są stosunkowo rzadkim zjawiskiem. We wszystkich krajach dominującą tendencją jest ruchliwość między klasami sąsiadującymi ze sobą i ruchliwość wewnątrzklasowa, czyli przechodzenie na podobne pozycje.

Trzecie ograniczenie dotyczy założenia, że wychodzeniu z klas niższych faktycznie towarzyszy wzrost legitymizacji istniejącego systemu i poparcia dla władzy. Zakłada się, że logicznym następstwem przesunięcia się w górę hierarchii społecznej jest wycofanie poparcia dla partii lewicowych, które mają skłonność do kontestacji istniejącego porządku. Jednak sytuacja awansu nie musi skutkować przeniesieniem poparcia dla partii opowiadających się za stabilnością istniejącego porządku. Wyniki badań przeprowadzonych w Anglii wskazują, że członkowie klasy średniej pochodzący z klas niższych znacząco rzadziej deklarowali poparcie dla Partii Konserwatywnej niż członkowie klasy średniej dziedziczący pozycje rodziców (Parkin 1971). Pochodzenie robotnicze związane było też z większą akceptacją polityki wydatków socjalnych i innych działań kojarzonych z programem lewicy (Parkin 1971).

Na możliwość niejednoznacznej interpretacji tych zjawisk wskazywały również analizy przeprowadzone na podstawie znanych badań przeprowadzonych w 1964 roku w Luton. Przedsięwzięcie to zrealizowano z myślą o weryfikacji teorii o „zburzaniu” robotników, prowadzącym do zacierania się tradycyjnej linii podziałów klasowych. Autorzy badania w Luton wyszli od krytyki tego poglądu, formułując alternatywną

hipotezę o kształtowaniu się mentalności „wzbożanego robotnika” (*affluent worker*). Charakterystycznymi cechami „wzbożanego robotnika” są orientacje konsumpcyjne (posiadanie własnego domku z ogródkiem) i rosnąca zamożność, jednak nie musi to pociągać za sobą upodabniania się robotników do klasy średniej w innych aspektach (Goldthorpe i in. 1969).

W istocie rzeczy badania w Luton dowiodły, że robotnicy upodabniali się do kategorii pracowników umysłowych pod względem położenia materialnego, jednak w dalszym ciągu zachowywali podstawowe atrybuty odrębności klasowej, wynikające z przynależności do kategorii pracowników fizycznych i relatywnie słabszej pozycji rynkowej. Wzrostowi ich indywidualizmu i poziomu konsumpcji nie towarzyszyło zanikanie barier w nawiązywaniu stosunków towarzyskich, zawieraniu małżeństw i utrzymywaniu codziennych kontaktów z klasą średnią. Robotnicy nie aspirowali również do nazywania się „klasą średnią”. Z drugiej strony niżsi pracownicy umysłowi nie zaprzestali eksponowania oznak swojej wyższości społecznej i dystansowania się od klasy robotniczej.

Ustalenia te, jak argumentowano, dowiodły, że przechodzenie na wyższe szczeble hierarchii społecznej nie musi prowadzić do „zburzenia poglądów”. W szczególności poprawa sytuacji materialnej klas niższych nie oznacza wyeliminowania napięć społecznych, czego potwierdzeniem było utrzymywanie się radykalizmu klasy robotniczej mimo zwycięstwa Partii Pracy w wyborach parlamentarnych z 1964 i 1966 roku. W niczym to nie zaprzecza prawdziwości teorii, które mówią o pozytywnym wpływie ruchliwości na deradykalizację klas niższych. Prawdopodobnie brzmi hipoteza, że awansujące jednostki bardzo powoli, ale jednak dostosowują się do nowych pozycji, co w dłuższej perspektywie czasowej może sprzyjać wyrażaniu poparcia dla systemu politycznego i legitymizacji dla władzy.

Osobny problem dotyczy konsekwencji degradacji społecznej. Dla stabilności systemu politycznego ważne jest to, że kategoria osób podlegających degradacji jest mniej liczna w porównaniu z osobami przechodzącymi na wyższe pozycje. Przewaga awansu nad degradacją jest prawidłowością występującą we wszystkich społeczeństwach – prawidłowością „wymuszoną” częściowo przez zmiany struktury społeczno-zawodowej, które polegają na zwiększaniu się liczności kategorii zaliczanych do wyższej klasy średniej, takich jak specjaliści, przy równoczesnym zmniejszaniu się relatywnego udziału kategorii robotników i rolników. Zastępowanie pracowników fizycznych przez specjalistów – które nie musi osłabiać roli uwarunkowań pochodzeniowych – generuje mechanizmy przemieszczania się w górę hierarchii społecznej, czyli „wymuszonego” awansu.

Niemniej jednak degradacja może rodzić niezadowolone przegradzające się w źródło konfliktów (Tumin 1965). Z badań wynika, że przedstawiciele klasy średniej, którzy przeszli do klasy robotniczej, przejawiają więcej rozczarowania i frustracji, niż człon-

kwie klasy średniej zachowujący pozycje rodziców. Z drugiej strony kategoria osób „zdegradowanych” jest stosunkowo nieliczna. I, co ważniejsze, niezadowolenie to nie jest artykułowane w postaci politycznego protestu ani też nie wyraża się w kontestacji systemu politycznego czy wrogości wobec klasy rządzącej. W społeczeństwie amerykańskim – jak ustalili Wilensky i Edwards (1959) – członkowie klasy robotniczej, pochodzący z klasy średniej, częściej identyfikowali się z „klasą średnią” lub „wyższą” w porównaniu z robotnikami niezmiennymi pozycji. O ile do klasy robotniczej i „niższej” zaliczało się 46% robotników wywodzących się z *middle class*, to wśród „stabilnych” robotników odsetek ten był prawie dwukrotnie wyższy i kształtował się na poziomie 81%. Charakterystyczne, że robotnicy napływający z klasy średniej o wiele częściej dawali wyraz przekonaniu o otwartości hierarchii społecznej i równości szans dla ludzi wytrwałych i obdarzonych talentem. Występowanie podobnych różnic stwierdzili Lipset i Gordon (1953). Pochodzenie z klasy średniej było związane ze znacząco niższym popieraniem związków zawodowych i przekonaniem o większych możliwościach awansu. Podobnie było w Anglii, gdzie robotnicy wywodzący się z rodzin pracowników umysłowych częściej skłaniali się do głosowania na Partię Konserwatywną (Runciman 1966).

Postawy te są rodzajem reakcji obronnych ludzi, którzy doznali porażki, ale nie przyznają się do niej, ponieważ żyją w społeczeństwach, w których normą poprawności jest wykazywanie się oznakami sukcesów życiowych. Identyfikacje z klasą średnią, i deklarowanymi przez nią orientacjami, stanowią dla nich symboliczną więź, która pozwala żywić nadzieję powrotu. Zachowania kontestacyjne spotykają się w tym środowisku z oporem, ponieważ groziłyby upodobnieniem się do klasy robotniczej, czego należy unikać. Degradacja traktowana jest jako wydarzenie przejściowe, co powoduje, że rzadko kiedy stwarza zagrożenie dla stabilności stosunków społecznych.

Wpływ na efektywność ekonomiczną

Występowanie związku ruchliwości z mechanizmami ekonomicznymi sygnalizuje funkcjonalna teoria uwarstwienia społecznego Davisa i Moore’a (1945). Jest w niej myśl, że wyższa ruchliwość jest czynnikiem sprzyjającym optymalnej alokacji jednostek na pozycje społeczne. Jak wykazują cytowani autorzy, w interesie każdego systemu społecznego leży obsadzanie kluczowych pozycji według kompetencji jednostek, co w odniesieniu do nowoczesnych społeczeństw polega na dopasowaniu jednostek dysponujących określonymi kwalifikacjami i zdolnościami do odpowiednich stanowisk.

Podjęcie funkcjonalne stanowi kontynuację rozważań Sorokina i Pareto, dotyczących ruchliwości jako jednego z warunków równowagi systemów społecznych. „W społeczeństwie, które jest idealnie mobilne, jednostki muszą być dystrybuowane według ich zdolności, niezależnie od pozycji zajmowanej przez ojca” – zdaniem tym rozpoczyna

Sorokin (1927[2009]: 530) dwunasty rozdział książki „Ruchliwość społeczna”, poświęcony „skutkom ruchliwości w dziedzinie organizacji społecznej”. Ważniejsze są przy tym zasady tej dystrybucji, niż sam fakt, czy ruchliwość jest duża – argumentuje Sorokin – istnieją bowiem społeczeństwa charakteryzujące się wysoką ruchliwością, w których mechanizm dystrybucji jest „bardzo satysfakcjonujący” (jak Stany Zjednoczone), ale jest również przykład Indii, będących wyjątkowo „niemobilnym” systemem, w którym jednak przez 2000 lat rządów kasty Braminów dystrybucja nie działała najgorzej. Jednak, generalnie, w społeczeństwach o większej ruchliwości – konkluduje Sorokin – pozycje społeczne obsadzone są bardziej efektywnie niż w społeczeństwach o zamkniętej strukturze społecznej.

Pareto zwrócił uwagę na występowanie wyraźniej korelacji między wzrostem ruchliwości a wzrostem gospodarki i stopy życiowej: „Gdy w społeczeństwie dokonuje się nagle osłabienie ostrych barier klasowych i następuje wzrost cyrkulacji, okresom tym towarzyszy prosperity ekonomiczna. Przykładami są Ateny za czasów Peryklesa, republikański Rzym po zdobyciu władzy przez plebejuszy, Francja po rewolucji 1789 roku, Anglia w epoce Cromwella, Niemcy w okresie Reformacji, Włochy po 1859 roku i Cesarstwo Niemieckie po roku 1870” (Pareto 1963: 1563-1665). Mechanizmy tej zależności przedstawione są w jego teorii „krążenia elit”, której celem było sformułowanie warunków zapewniających trwałą równowagę systemom społecznym. Podstawowym warunkiem równowagi – jak argumentuje Pareto – jest wymiana jednostek między społeczeństwem a kategorią rządzących. Jednak musi się ona opierać na rekrutacji uwzględniającej zdolności przywódcze, generalnie zaś chodzi o mechanizmy cyrkulacji opartej na kryteriach „użyteczności społecznej”. Dzieje się tak, gdy z elity eliminowane są jednostki bierne i nieefektywne, a na ich miejsce wchodzi najlepszy przedstawiciele społeczeństwa, którymi są ludzie najbardziej innowacyjni i twórczy.

Najważniejsze jest właściwe rozłożenie proporcji. Jeżeli chodzi o klasę rządzącą, to Pareto wyróżnia w niej „spekulatorów” – których głównym zadaniem jest pobudzanie zmiany społeczno-ekonomicznej – i „rentierów”, którzy spełniają rolę ośrodka stabilności, równoważącego poczynania „spekulatorów”. Przedstawiciele obu tych kategorii są niezbędni dla funkcjonowania każdego systemu, jednak pozostają ze sobą w konflikcie. Dominacja „spekulatorów” pociąga za sobą stan chwiejnej równowagi, która może być naruszona przez przypadkowe wydarzenia, takie jak np. manifestacje uliczne. Z kolei przewaga „rentierów” może się przyczynić do stagnacji gospodarki i krystalizacji struktury społecznej, jednak przeciwdziałają oni nadmiernemu „awanturnictwu” spekulatorów, gdy sytuacja zaczyna być groźna.

Podobnie jak w przypadku wpływu ruchliwości na funkcjonowanie systemu politycznego, powstaje pytanie, w jakim stopniu teoretyczna refleksja dotycząca związku ruchliwości z procesami ekonomicznymi znajduje odzwierciedlenie w rezultatach analiz.

Materiału empirycznego w tej kwestii dostarczają wyniki międzykrajowych analiz porównawczych, w których rozpatrywano siłę związku między poziomem ruchliwości a różnymi wskaźnikami rozwoju gospodarczego i stopy życiowej. O występowaniu tej zależności mogłaby świadczyć dodatnia korelacja tych zjawisk. Co zatem stwierdzono? Niektóre rezultaty wydają się być potwierdzeniem tezy o pozytywnym wpływie ruchliwości na funkcjonowanie systemu ekonomicznego, na który wskazywały teorie. Kraje o większym natężeniu ruchliwości charakteryzowały się również wyższym poziomem dochodu narodowego na głowę, konsumpcji energii i odsetkiem zatrudnionych w rolnictwie (Cutright 1968; Hazelrigg 1974; Tyree i in. 1979). Z kolei w świetle innych ustaleń ruchliwość okazywała się nieznaczącym korelatem dochodu narodowego na głowę i innych wskaźników (Hazerigg i Garnier 1976; Hardy i Hazelreigg 1978; Grusky i Hauser 1984).

Tak więc wyniki te nie dostarczyły jednoznacznych rozstrzygnięć w kwestii związku między rozwojem ekonomicznym a ruchliwością społeczną. Cytowane analizy Grusky'ego i Hausera (1984) sugerują, że być może tylko niektóre kierunki ruchliwości są czynnikami pobudzającymi efektywność ekonomiczną. W istocie rzeczy stwierdzili oni występowanie pozytywnej korelacji tylko w odniesieniu do niektórych przemieszczeń w strukturze społecznej. Z wyższym poziomem dochodu narodowego na jednego mieszkańca związana była większa ruchliwość między klasą robotniczą i średnią oraz między rolnikami i kategoriami nierolników.

Wpływ na funkcjonowanie jednostek

Ruchliwość oznacza zmianę pozycji. Nasuwa się pytanie, jak oddziałuje to na postawy i zachowania jednostek, niezależnie od makrostrukturalnych konsekwencji ruchliwości dla funkcjonowania systemu politycznego i ekonomicznego. I w tym przypadku zaczniemy od przeglądu hipotez.

Z punktu widzenia jednostek, do „pozytywnych” skutków ruchliwości można zaliczyć większą gotowość do akceptacji zmian przez osoby ruchliwe (przy założeniu, że skłonność do zmian przynosi jakieś korzyści). Przykładowo więc, przejście z klasy robotniczej do inteligencji powinno skutkować rozszerzeniem perspektywy poznawczej. Niewykluczone, że jest to jakiś zastrzyk odwagi do zmierzenia się z przeciwnościami, potwierdzenie własnej przedsiębiorczości i zachęta do popierania przedsięwzięć niosących pewne ryzyko. Ludzie, którzy przesunęli się w górę hierarchii społecznej, powinni być większymi zwolennikami przystąpienia Polski do strefy euro niezależnie od poziomu wykształcenia, pozycji zawodowej i wielkości zarobków. Ruchliwość powinna również sprzyjać tolerancji dla innych poglądów, akceptacji mniejszości seksualnych i imigrantów ze Wschodu, ponieważ zmiana pozycji społecznej czyni bardziej otwartym na inne obyczaje i systemy wartości. I odwrotnie, podążając za myślą Sorokina (1927

[2009]: 491), można powiedzieć, że dziedziczenie pozycji skazuje na brak zrozumienia innych perspektyw i niemożność oddychania „różnym powietrzem społecznym”. Konsekwencją ruchliwości jest stymulacja intelektualna, zderzenie się różnych idei i bodźców pobudzających do innowacyjności. Fala wynalazków w zakresie technologii przemysłowych w społeczeństwach zachodnich na przełomie XIX i XX wieku związana była z nasileniem się ruchliwości społecznej.

Więcej uwagi poświęcono omówieniu negatywnych skutków ruchliwości dla funkcjonowania jednostek. Konsekwencją częstej zmiany pozycji może być powierzchowny stosunek do wykonywanych ról zawodowych, co Sorokin (1927 [2009]: 498) określił mianem „mentalności turysty”. Powierzchowność przejawia się w postaci nieprzywiązania do nowych miejsc pracy, wykonywaniu ról zawodowych bez głębszej refleksji oraz stępienia wrażliwości na sprawy środowiska, do którego się wchodzi. Dla „mentalności turysty” charakterystycznymi cechami są cynizm, przesadny krytycyzm i relatywizm moralny – argumentuje Sorokin – wyjaśniając to wykorzeniem z kategorii pochodzenia przy równoczesnym nieprzystosowaniu do nowych środowisk (choćby postawy te wydają się być naturalnymi konsekwencjami współczesnej cywilizacji i raczej nie powinny zagrażać stabilności stosunków społecznych).

Negatywną stroną ruchliwości są stresy i napięcia psychiczne. Awans społeczny, który kojarzony jest z pozytywnym faktem w biografii jednostek, oznacza wyjście z kręgu ludzi, których się zna i rozumie w pół słowa. Z drugiej strony zmiana pozycji pociąga za sobą konieczność dostosowania się do nowych warunków – środowiska ludzi obcych, jeżeli nie wrogich. Problemy z asymilacją są tym większe, im silniejsza jest bariera kulturowa i im większy jest dystans, który trzeba pokonać. Związany jest z tym ogólniejszy problem osłabienia regulatywnej roli „grupy pierwotnej”, w którym Durkheim (1951: 209) dopatrywał się przyczyny samobójstw wynikających z anomii, gdy stare wartości kierujące poczynaniami jednostek jeszcze nie są zastąpione przez nowe. Durkheim dowodził, że w każdym społeczeństwie działają mechanizmy nacisku społecznego i regulacji wewnętrznej, wyznaczające każdemu właściwy poziom aspiracji odpowiednio do zdolności, intelektu i pozycji rodziców. Przekroczenie tego poziomu powoduje depresję i podważenie wiary w sens życia.

Z badań nad psychologią „nuworysza” wynika, że można zdobyć majątek i stanowisko, stosunkowo łatwo jest również przeprowadzić się do zamożnej dzielnicy. Jednak ostatecznym miernikiem satysfakcji i poczucia sukcesu jest akceptacja towarzyska przejawiająca się w byciu zapraszonym na przyjęcia i uczestniczeniu w uroczystościach w środowisku, do którego się wchodzi. Przejście osoby o pochodzeniu robotniczym do wyższej klasy średniej związane jest z ograniczeniem starych znajomości i relacji rodzinnych, a z pewnością wymaga nauczenia się manier, noszenia innych ubrań oraz przedstawienia się na inne zwyczaje w zakresie jedzenia. Wymaga to długotrwałych za-

biegów, przełamywania muru oziębłości oraz dostąpienia zaszczytu członkostwa w organizacjach i klubach traktowanych jako symbole wyższości społecznej. Nuworysze żyją pod presją manifestowania swej przynależności do kategorii zajmujących wysoką pozycję (Tumin 1957).

Przed podobnymi problemami stają jednostki, które doznają degradacji. Z tym jednak, że robią one wszystko, żeby przekonać otoczenie o przejściowym charakterze sytuacji, w jakiej się aktualnie znajdują. Starają się utrzymywać więzi rodzinne i kontakty ze znajomymi zajmującymi wyższą pozycję społeczną. Nie jest to rzeczą łatwą, bo nierzadko spotyka się z oporem ludzi o wysokim statusie, którzy nie chcą, aby kojarzono ich z reprezentantami klas niższych (Goldthorpe 1980).

Wyniki badań, prowadzonych w Stanach Zjednoczonych już w latach pięćdziesiątych XX wieku, wskazują, że jednostki ruchliwe charakteryzują się większym poczuciem niepewności i lęku. Jedną z konsekwencji tych postaw jest uleganie uprzedzeniom i przesądom rasowym, prawicowy radykalizm polityczny i większa podatność na stereotypowe poglądy (Blau 1956; Tumin 1957; Musgrove 1963). Do negatywnych skutków ruchliwości należałoby również zaliczyć konsekwencje masowych migracji związanych z procesami uprzemysłowienia i wielkimi inwestycjami prowadzonymi w społeczeństwach komunistycznych. Nowa Huta i place wielkich budów z epoki planu 5-letniego stały się ośrodkami przestępczości, demoralizacji i naruszania norm w patologicznej postaci. Była to druga strona społecznego awansu klas niższych.

Poziom otwartości społecznej między krajami i w perspektywie czasowej

Posługiwanie się wskaźnikami otwartości struktury społecznej jako charakterystyką systemów społecznych można porównać ze stosowaniem PKB na jednego mieszkańca w analizach rozwoju gospodarczego. Z tego też względu kwestią przyciągającą najwięcej uwagi jest porównywanie otwartości między krajami i w perspektywie czasowej. Stosunkowo najnowsze ustalenia pochodzą z analiz przeprowadzonych na danych dla 11 krajów, uzyskanych z badań nad ruchliwością międzypokoleniową w ciągu ostatnich 30 lat XX wieku. Badania te realizowano w kolejnych punktach czasowych, co pozwoliło na ustalenie tendencji w zakresie otwartości struktury społecznej. Niewątpliwym ograniczeniem tych analiz jest zawężenie ich do wybranych demokracji zachodnich i społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej, takich jak Polska, a więc raczej podobnych do siebie – stąd trudno jest na ich podstawie wnioskować, czy stopień otwartości struktury społecznej związany jest np. z poziomem demokracji i innymi cechami. Wynika to jednak z braku porównywalnych danych z krajów reprezentujących stosunkowo niski poziom rozwoju ekonomicznego, demokratyzacji oraz wywodzących się spoza kręgu cywilizacji pozaeuropejskiej i innych systemów wartości. Na obecnym etapie nie da się tej bariery ominąć.

Zanim te wyniki omówię, kilka zdań dotyczących rozróżnienia na ruchliwość absolutną, strukturalną i względną. Analizując tabele ruchliwości, zwraca się mianowicie uwagę, że z jednej strony są one odzwierciedleniem zmian w liczebnościach kategorii między pokoleniami rodziców i dzieci – jest to ruchliwość strukturalna, która wynika ze zmieniającego się rozkładu liczebności kategorii konstytuujących strukturę społeczną (w tabeli są tzw. rozkłady brzegowe). Z drugiej strony przemieszczenia te identyfikują komponent ruchliwości „względnej”, tzn. niezależnej od zmiany tych liczebności. Ruchliwość absolutna jest sumą ruchliwości strukturalnej i względnej.

Zdaniem wielu badaczy dopiero komponent ruchliwości względnej informuje o otwartości struktury społecznej i ostrości dystansów klasowych. W świetle tej argumentacji, np. wyjątkowo silny wzrost ruchliwości „absolutnej” w Polsce w latach 1950-1956 – związany z procesami uprzemysłowienia – nie stanowi wystarczającego dowodu, że dokonało się wtedy otwarcie struktury społecznej. Byłoby tak, gdyby pojawiły się mechanizmy osłabiające wpływ pochodzenia na pozycję społeczną jednostek, czego efektem byłoby zacieranie się wyrazistości podziałów klasowych. Skądinąd wiadomo jednak, że ów wpływ się nie zmniejszył, a wzrost ruchliwości został wymuszony przez potrzeby „obsadzania” nowych pozycji w rozwijającym się przemyśle, budownictwie i administracji państwowej, które to potrzeby w znacznym stopniu były sterowane przez władze.

Komponent względnej ruchliwości zwykle się specyfikować przy pomocy wskaźników uzyskiwanych w ramach modeli logarytmiczno-liniowych. Logika modelowania logarytmiczno-liniowego przypomina w zarysie analizę regresji. Punktem wyjścia jest sformułowanie modelu, w którym liczebności każdego z pól tabeli ruchliwości między-pokoleniowej są funkcją parametrów dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, parametrów wyznaczonych dla poszczególnych wierszy i kolumn, które identyfikują „marginesy” rozkładów kategorii rodziców i dzieci. Po drugie, parametrów, które specyfikują wielkości przemieszczeń (lub dziedziczenia) w danym polu tabeli, co odpowiada pojęciu interakcji między zmiennymi. Wspecyfikowanie parametrów dla poszczególnych wierszy i kolumn pozwala na kontrolowanie wpływu zmian liczebności kategorii społeczno-zawodowych, natomiast parametry interakcyjne identyfikują rozmiary ruchliwości „względnej”, ustalonej po wyłączeniu wpływu wartości brzegowych. Schemat analizy polega na testowaniu trafności modelu, czyli tego, jak wiernie odzwierciedla on wielkości rzeczywistych przemieszczeń w tabeli. Na podstawie wyniku testu (np. statystyki chi-kwadrat) postulowany model można odrzucić lub przyjąć. Wielkości parametrów uzyskane w ramach akceptowanego modelu interpretowane są jako charakterystyka siły związku między kategoriami pochodzenia a kategoriami respondentów.

Co z tych analiz wynika? Porównując natężenie ruchliwości absolutnej w latach 70., 80. i 90., stwierdzono upodobnianie się jej między krajami, co dotyczyło zarówno męż-

czyn i kobiet. Odnotujmy, że w latach 90. odsetek osób ruchliwych (dla mężczyzn) zawierał się w przedziale od 60,3 (Niemcy) do 74,4% (w Izraelu). Wśród kobiet ruchliwość była odpowiednio wyższa, co wynika z większej ruchliwości strukturalnej wśród kobiet. Jest to konsekwencja większej różnicy między strukturą społeczno-zawodową w pokoleniu ojców i córek w porównaniu z różnicą między strukturą społeczno-zawodową ojców i synów (dlatego ruchliwość strukturalna „wymusza” większą ruchliwość „absolutną” dla córek). Ruchliwość kobiet kształtowała się w granicach 72,3% (Holandia) – 82,2% (Izrael).⁴ Podsumowując te ustalenia Breen i Luijx (2004) sformułowali tezę o postępującej „konwergencji” w ruchliwości absolutnej między krajami, która jest rezultatem konwergencji struktury zawodowej.

Inaczej kształtowały się wzory otwartości struktury społecznej. Posługując się modelem logarymiczno-liniowym, stwierdzono, że między krajami występują istotne różnice. Krajem charakteryzującym się największą przenikalnością barier społecznych (w populacjach mężczyzn i kobiet) był Izrael, a następnie Polska i Szwecja, natomiast najmniejsza otwartość występowała w Irlandii i Niemczech. Odnosząc się do tego wyniku, Breen i Luijx wskazują na brak jednoznacznego wzoru różnic między krajami, który można byłoby „wyjaśnić” różnicami systemowymi – pod względem poziomu ekonomicznego, rodzaju ustroju politycznego czy odmienności kulturowych tych krajów.

Trudno jest również o jednoznaczną interpretację zmian w czasie. Systematyczny wzrost ruchliwości względnej wystąpił jedynie we Francji i Holandii, zmniejszyła się ona na Węgrzech, natomiast w innych krajach spadek i wzrost występowały na przemian. Potwierdzały to dość oczywisty wniosek o występowaniu zmian, ponieważ jakieś zmiany być muszą. Natomiast nie rysuje się jeden wzór, a jedyną prawidłowością jest „fluktuacja” otwartości struktury społecznej – cytowani autorzy nawiązują w tym miejscu do znanej hipotezy Sorokina, sformułowanej na podstawie analizy źródeł historycznych odnoszących się do znacznie dłuższego okresu.

Brak jednoznacznych tendencji jest cechą wszystkich analiz dotyczących ruchliwości społecznej, aczkolwiek wydaje się, że jest to raczej odzwierciedlenie trudności wyjścia poza stale analizowany i słabo zróżnicowany krąg krajów, czyli wspomnianego powyżej problemu z danymi, niż fakt, że tendencje te nie istnieją. Bardziej konkluzywnych ustaleń dostarczyły analizy dotyczące wzorów doboru małżonków, uznawanych za drugi podstawowy parametr otwartości struktury społecznej, do których się teraz odwołam.

Analizy wzorów doboru małżeńskiego nawiązują do podobnego założenia, jakie robi się w analizach nad ruchliwością społeczną, a mianowicie – że mniejsze podobieństwo

⁴ Wszystkie analizy przeprowadzono w tabelach 7 na 7, tj. dla dwuwymiarowego rozkładu 7 kategorii społeczno-zawodowych ojców ze względu na 7 identycznie zdefiniowanych kategorii respondentów (osobno, mężczyzn i kobiet).

statusu małżonków jest wskaźnikiem większej otwartości, a co za tym idzie – większej przenikalności barier społecznych (Kalmijn 1998; Domański i Przybysz 2007). Pytanie jest następujące – jak często np. inteligenci wchodzą w związki z inteligentami, robotnicy zawierają małżeństwa z robotnikami, rolnicy z rolnikami itd. Dotychczasowe analizy jednoznacznie wskazują, że relacje te przybierają postać hierarchicznego wymiaru, w którym na biegunowych pozycjach sytuują się (z jednej strony) kategorie wyższych kierowników i specjalistów, a z drugiej strony – robotnicy niewykwalifikowani i rolnicy (Domański i Przybysz 2007). We wszystkich krajach dystanse między tymi kategoriami kształtują się według identycznego wzoru jak bariery ruchliwości społecznej, przedstawione na rycinie 1 dla Polski.

Kwestię, w których krajach małżonkowie są do siebie bardziej podobni, w których mniej i z jakiego powodu, podjęło niewielu badaczy. Najobszerniejsze analizy porównawcze obejmujące 65 krajów przeprowadzili Smits, Ultee i Lammers (1998; 2000). Opierając się na danych reprezentujących szerokie spektrum systemów politycznych, rozwoju ekonomicznego i rodzaju kultury, ustalili oni siłę zbieżności między poziomami wykształcenia małżonków, starając się następnie określić, w jakim stopniu zróżnicowanie otwartości między krajami związane jest z różnymi cechami tych krajów, takimi jak poziom dochodu narodowego, stopień demokratyzacji systemu politycznego i wpływ dominującej religii.

Najsilniejszym korelatem otwartości był poziom demokratyzacji systemu politycznego. Im większa demokratyzacja, tym większa otwartość, a więc tym niższa siła związku między wykształceniem męża i żony. Większą otwartością struktury społecznej charakteryzowały się również społeczeństwa o wyższym poziomie rozwoju (mierzonego w postaci odsetka ludności zatrudnionej w rolnictwie i konsumpcji energii na jednego mieszkańca), przy czym była to zależność krzywoliniowa, tzn. różnice w otwartości między krajami maleją w miarę wzrostu poziomu ekonomicznego. Wyznacznikiem otwartości okazuje się nie tylko poziom, ale i tempo rozwoju, mierzone średnim przyrostem konsumpcji energii na jednego mieszkańca w skali roku. W krajach, w których przyrost ten był najwyższy, zaobserwowano słabszy związek wykształcenia małżonków, w porównaniu z krajami charakteryzującymi się niższą dynamiką rozwoju (Smits i in. 2000).

Istotnym czynnikiem otwartości w doborze małżonków był również wpływ wyznania religijnego, rozpatrywanego w ramach podziału na: katolicyzm, protestantyzm, konfucjanizm i islam. Jak stwierdzono, bariery małżeńskie najbardziej „otwiera” protestantyzm, a najbardziej „zamyka” konfucjanizm. Największą otwartość religii protestanckiej można wyjaśniać sprawowaniem stosunkowo najsłabszej kontroli nad poczynaniami wyznawców tego kościoła i pozostawienie szerszych możliwości wyboru jednostce. Na drugim miejscu w rankingu „otwartości” barier małżeńskich sytuuje się islam, a katolicyzm jest dopiero na trzeciej pozycji.

Nowszych danych dostarczyły analizy Domańskiego i Przybysza (2007) na danych *Europejskiego Sondażu Społecznego* dla 2002 i 2004 roku. Ograniczając się do krajów europejskich nie można było dodać wiele nowego do ustaleń Smitsa, Ultee i Lammersa, poza tym, że ESS objął społeczeństwa postkomunistyczne, których nie uwzględniano w ramach wcześniejszych analiz. W istocie rzeczy najistotniejszym wynikiem okazał się mniejszy stopień otwartości społeczeństw postkomunistycznych w porównaniu z rozwiniętymi społeczeństwami rynkowymi. W społeczeństwach postkomunistycznych małżonkowie charakteryzują się wyższymi podobieństwami pod względem poziomu wykształcenia, co sugeruje, że przynależność do systemu politycznego w podziale na kraje postkomunistyczne i kraje zachodnie jest czynnikiem różnicującym siłę otwartości struktury społecznej (Domański i Przybysz 2007).

Drugą prawidłowością jest tendencja do zaostrzania się barier małżeńskich w miarę wzrostu dystansu między poziomami wykształcenia, czy ogólniej – ze wzrostem dystansu między partnerami pod względem ich usytuowania w hierarchii społecznej. Jak wykazują Domański i Przybysz, prawie we wszystkich krajach bariery małżeńskie przybierają postać hierarchii. Tak więc najsilniejsza bariera rysuje się między osobami z wykształceniem podstawowym i wyższym, podczas gdy między sąsiadującymi kategoriami bariery są odpowiednio najslabsze.

Trzecią prawidłowością o zasięgu międzykrajowym była tendencja do homogamii, czyli do zawierania małżeństw z „równymi”. Prawie we wszystkich krajach osoby o tym samym poziomie wykształcenia wstępowały w związki małżeńskie relatywnie częściej niż osoby reprezentujące różne poziomy. Największa homogamia występuje w małżeństwach, w których małżonkowie mają wykształcenie podstawowe. Z 22 krajów, które analizowano w 2004 roku, prawidłowość wystąpiła w 15.

Z analiz tych wynika, że w większości krajów występuje również dość silne podobieństwo między małżonkami ze względu na przynależność zawodową. Co do zróżnicowania między krajami, to pod względem siły tej zależności rysują się między nimi różnice, jednak nie układają się one w żaden wzór wskazujący np. na występowanie większych podobieństw w społeczeństwach postkomunistycznych, pod względem rozwoju ekonomicznego czy rodzaju kultury.

Jak kształtowały się zmiany w czasie? W przypadku homogamii edukacyjnej wyniki analiz dla wszystkich krajów jednoznacznie wskazują na zmniejszanie się odsetka par małżeńskich o tym samym poziomie wykształcenia męża i żony. Jednak procesowi temu towarzyszy brak oznak zmniejszania się „względnej” homogamii, tzn. po wyłączeniu zmian w strukturze wykształcenia małżonków. W przypadku Stanów Zjednoczonych siła tej zależności zmniejszyła się wprawdzie w latach 1920-1960, ale następnie dokonał się zwrot w drugą stronę i bariery zawierania małżeństw na polu edukacyjnym znów wzrosły (Mare 1991; Kalmijn 1998). Analogiczną tendencję – do wzrostu zależności

między wykształceniem małżonków – odnotowano w Niemczech (Blossfeld i Timm 1997) i na Węgrzech (Uunk i in. 1996), co autorzy tych analiz wyjaśniają większą skłonnością do instrumentalnego traktowania wykształcenia, któremu bardziej niż przedtem przypisuje się rolę wyznacznika pozycji społecznej. W innych krajach dominuje brak jednokierunkowych tendencji, tak więc – analogicznie jak w przypadku ruchliwości międzypokoleniowej – nic nie wskazuje na wzrost otwartości struktury społecznej. Jedyną oznaką tego procesu, w odniesieniu do barier zawierania małżeństw, wydaje się zmniejszanie się siły związku między pochodzeniem społecznym męża i żony⁵. We Francji, Holandii, Stanach Zjednoczonych i na Węgrzech stwierdzono systematyczny spadek siły tej zależności, co można interpretować jako odzwierciedlenie uniwersalnej tendencji do uwalniania się dzieci spod kurateli rodziców oraz wzrastającego wpływu kręgów rówieśniczych, znajomych i szkoły (Kalmijn 1998; Forse i Chauvel 1995; Uunk i in. 1996).

Otwartość struktury społecznej w Polsce

Z cytowanych analiz Breena i Luijxa (2004) wynika, że Polska sytuuje się wśród krajów o wysokiej otwartości mierzonej siłą związku między pochodzeniem społecznym i osiągnięciami jednostek. Należy jednak mieć na uwadze, że stwierdzenie to odnosi się do stanu z końca lat 90. XX wieku. Powstaje pytanie, jak kształtowało się to w dłuższej perspektywie czasowej?

Pierwsze badania zrealizowane na próbach ogólnokrajowych pochodzą z 1972 roku (Zagórski 1978; Pohoski 1979). Wynikało z nich, że okresem największego natężenia ruchliwości w systemie komunistycznym były lata 50., co związane było z procesami uprzemysłowienia i masowych migracji ze wsi do miast. Główne przemieszczenia w strukturze społecznej polegały na ruchliwości z kategorii rolników do robotników i napływie reprezentantów obu tych kategorii do pracowników umysłowych. W latach 1945-1959 pracownicy umysłowi rekrutowali się wśród mężczyzn częściej z klasy chłopskiej (34-38%) i pracowników fizycznych (33-35%) niż z własnych środowisk (19-24%). Wśród kobiet, w latach 1950-1954, odsetek pracowników umysłowych pochodzących z rodzin chłopskich kształtował się na poziomie 60,2% (Zagórski 1978: 132). W drugiej połowie lat 50. wystąpiły oznaki stabilizacji, a następnie poziom ruchliwości uległ zmniejszeniu, przy czym w przypadku kobiet dokonało się to z pewnym opóźnieniem, co wynikało z ich późniejszego wejścia na rynek pracy, gdy wyczerpały się już możliwości obsadzenia nowych pozycji przez mężczyzn.

Unikalną możliwość przeanalizowania wpływu czynników makrosystemowych na stopień otwartości struktury społecznej stworzył upadek komunizmu i kształtowanie się

⁵ Wskaźnikiem pochodzenia społecznego była pozycja społeczno-zawodowa ojców obojga małżonków.

stosunków rynkowych. Można było zakładać, że głównym wyznacznikiem ruchliwości będą zmiany struktury zawodowej: pojawiły się nowe role zawodowe, a inne zaczęły zanikać. Przykładowo, liczba właścicieli gospodarstw rolnych zmniejszyła się w latach 1988-2010 z 23 do 8%, a robotników wykwalifikowanych z 25 do 16%. Najogólniejszym wskaźnikiem ruchliwości jest odsetek osób przechodzących do innej kategorii w porównaniu z ogółem ludności. W pierwszej kolumnie tabeli 2 przedstawiłem te odsetki dla badań realizowanych na próbach ogólnokrajowych w latach 1982-2010. Wielkości te zostały wyznaczone na podstawie dwuwymiarowych tabel, będących skrzyżowaniem sześciu kategorii społeczno-zawodowych dla ojców i respondentów (analogicznych jak w tabeli 1 – zamieszczony jest w niej rozkład dla 2010 roku). Ruchliwość międzypokoleniowa w rozpatrywanym okresie zwiększyła się z 60,1 do 74,1%, przy czym – rzeczywiście – stosunkowo największy przyrost występował w przełomowych latach 1988-1992. Potwierdzałoby to hipotezę o wpływie zmian systemowych na ruchliwość społeczną, i fakt, że podstawowym wyznacznikiem tego procesu były zmiany struktury społeczno-zawodowej, „wymuszające” przechodzenie na nowe pozycje.

Tabela 2. Zmiany w otwartości struktury społecznej w Polsce, 1982-2010

Rok badania	Odsetki ruchliwości międzypokoleniowej	Siła związku między kategoriami zawodowymi ojców i respondentów	Odsetki homogamii małżeńskiej	Siła związku między kategoriami zawodowymi mężów i żon
1982	60,1	1	b.d.	b.d.
1988	63,9	0,92	38,9	1
1992	67,0	0,98	36,4	1,06
1995	70,4	0,95	34,2	0,89
1998	67,5	0,98	b.d.	b.d.
2002	70,4	0,79	35,5	0,94
2006	70,0	0,89	34,5	1,06
2008	71,8	0,95	35,8	0,89
2010	74,1	0,87	36,6	0,81

b.d. – brak danych

Jednak wskaźnikiem otwartości nie są odsetki osób ruchliwych, tylko siła związku między przynależnością społeczno-zawodową respondenta a pochodzeniem społecznym, po wyłączeniu rozkładów brzegowych. Parametry te ustaliłem, posługując się modelowaniem logarytmiczno-liniowym dla modelu określanego mianem „jednakowej różnicy” (*uniform difference model*) – „jednakowej różnicy”, ponieważ związana z nim hipoteza zakłada możliwość wystąpienia zmian (różnicy) w sile związku między kategoriami ojca

i respondenta, przy braku zmian we wzorach tej zależności⁶ (Xie 1992). Wartości parametrów dla poszczególnych lat zamieszczone są w drugiej kolumnie tabeli 2. W celu ułatwienia interpretacji wyspecyfikowałem je tak, że sytuacji wyjściowej (1982) przypisana została wartość 1. W odniesieniu do tej wartości należy interpretować wskaźniki otwartości dla kolejnych punktów czasowych. Tak więc wartości niższe od 1 wskazują, że w porównaniu z 1982 rokiem zależność ta była silniejsza – gdyby były one wyższe od 1, wskazywałyby na odpowiednio większą otwartość struktury społecznej. Widać, że siła tej zależności kształtowała się stosunkowo najslabiej w 1982 roku. Do 1988 roku zwiększyła się ona nieznacznie do 0,92, w latach 1992-1998 zmniejszyła się trochę do 0,98, ale dla kolejnych lat różnice między wartościami parametrów wydają się przypadkowe i nie układają się w żadną jednokierunkową tendencję. Wynikałoby stąd, że jesteśmy społeczeństwem ruchliwym, w którym ruchliwość międzypokoleniowa zdecydowanie dominuje nad dziedziczeniem pozycji, natomiast zmiany systemu społeczno-politycznego nie wykreowały ani większej otwartości, ani zaostrzenia się barier awansu w hierarchii społecznej.

Zmiany związane z kształtowaniem się demokracji i stosunków rynkowych, nie znalazły również odzwierciedlenia w otwartości barier doboru małżonków. Ilustrują to wielkości parametrów siły związku między kategoriami społeczno-zawodowymi mężów i żon zamieszczone w ostatniej kolumnie tabeli 2. W latach 1988-1992 dokonał się jakby pewien wzrost otwartości (zależność ta obniżyła się z 1 do 1,06), ale w następnym okresie (do 2002 roku) bariery te trochę wzrosły – z 1,06 do 0,94 – do 2006 roku zmniejszyły się (1,06) i w latach 2006-2010 znów zaostrzyły. Podobnie więc jak w przypadku barier ruchliwości międzypokoleniowej, zmiany te były w sumie nieduże i nie kształtowały się w postaci żadnej tendencji.

Równocześnie były to lata pewnego osłabienia rozmiarów homogamii małżeńskiej. Świadectwem tego procesu jest obniżenie się odsetka małżeństw między osobami należącymi do tej samej kategorii zawodowej w latach 1988-2010 z 38,9% do 36,6% (tabela 2).⁷ Towarzyszyło temu również obniżenie się homogamii pod względem poziomu wykształcenia małżonków. Odsetek małżeństw między partnerami o tym samym wy-

⁶Model ten okazuje się adekwatnym odzwierciedleniem wzorów ruchliwości w rozpatrywanym okresie ($\chi^2 = 226$ dla 192 stopni swobody i $p = 0,043$). Dokładniejsze omówienie tego modelu można znaleźć w Domański i Przybysz (2011).

⁷Analizy te przeprowadziłem na danych z tych samych badań, które posłużyły do analizy ruchliwości międzypokoleniowej, pomijając badania z 1982 i 1998 roku, w których nie było pytania o zawód małżonka. Parametry siły związku między kategoriami społeczno-zawodowymi małżonków uzyskałem w ramach identycznego modelu „jednakowej różnicy”, spełniającego standardowe kryteria trafności ($\chi^2 = 200$ dla 144 stopni swobody i $p = 0,001$). Odsetki homogamii małżeńskiej ze względu na przynależność zawodową męża i żony zostały ustalone w tabelach 6 na 6, przy uwzględnieniu tych samych kategorii społeczno-zawodowych jak w tabeli 1.

kształceniu zmniejszył się w latach 1988-2010 z 54,3 do 49,3%, znamionując zjawisko większej intensywności kontaktów między reprezentantami różnych środowisk⁸. Nie można jednak wykluczyć, że wzrost heterogamii małżeńskiej jest tylko okresowym wahnięciem, którego źródłem był wzrost rozbieżności między strukturami wykształcenia mężczyzn i kobiet oraz ich strukturami społeczno-zawodowymi. Charakterystyczną cechą rozpatrywanego okresu był znacznie szybszy przyrost wyższego wykształcenia wśród kobiet. Kategoria ta stawała się stosunkowo mniej liczna wśród mężczyzn, stąd też coraz więcej kobiet z wyższym wykształceniem zawierających małżeństwo „musiało” z konieczności dokonywać wyboru męża o niższym poziomie wykształcenia.

Konkluzje

Otwartość struktury społecznej ma pozytywne i negatywne aspekty. Postawy tolerancji, stymulacja intelektualna czy skłonność do innowacyjności, które są charakterystycznymi cechami ruchliwych jednostek, znajdują przeciwwagę we frustracjach i stresach, które wynikają z trudności asymilacji do nowych środowisk. Negatywnymi skutkami ruchliwości są relatywizm moralny i skłonność do naruszania norm regulujących zachowania jednostek. Ruchliwość czyni również podatnym na uprzedzenia i przesady etniczne, co wynika z poczucia niepewności, które towarzyszy zmianie pozycji.

Niejednoznacznie rysują się również makrosystemowe konsekwencje otwartości struktury społecznej. Opierając się na dokonanym powyżej przeglądzie, można powiedzieć, że bogactwo teoretycznej refleksji nad ruchliwością społeczną nie przystaje do wyników analiz. Międzynarodowe analizy porównawcze nie potwierdzają, jak dotąd, wpływu ruchliwości na stopień demokratyzacji systemu politycznego, legitymizacji i poparcia dla władzy. Nie przedstawiono również jednoznacznych dowodów na rzecz tezy o występowaniu związku między natężeniem ruchliwości a czynnikami wzrostu gospodarczego, czego wskaźnikiem byłaby korelacja ruchliwości z poziomem dochodu narodowego i stopy życiowej. Co prawda niepowodzenia te mogą być tylko konsekwencją ograniczenia dotychczasowych analiz do społeczeństw reprezentujących wysoki poziom rozwoju, a odkrycie tych zależności wymaga poszerzenia pola analiz. Za stwierdzeniem tym przemawiają ustalenia wynikające z analiz dotyczących wzorów doboru małżonków, które objęły szerokie spektrum społeczeństw różniących się pod wieloma cechami. Wynika z nich, że społeczeństwa o większej otwartości (mierzonej siłą związku między wykształceniem męża i żony) charakteryzowały się również wyższym poziomem i dynamiką rozwoju ekonomicznego oraz wyższym poziomem demokratyzacji. Czynnikiem większej otwartości rynku małżeńskiego okazują się również dominacja religii protes-

⁸ Odsetki homogamii małżeńskiej ze względu na poziom wykształcenia, których tu nie przedstawiam, zostały ustalone w tabelach będących skrzyżowaniem 4 poziomów wykształcenia dla męża i żony (podstawowe, niepełne średnie, średnie i wyższe).

tanckiej i przynależność do demokracji zachodnich w porównaniu ze społeczeństwami postkomunistycznymi, charakteryzującymi się bardziej tradycyjną strukturą społeczną.

Rzecz jasna, bariery małżeńskie identyfikują trochę inny aspekt otwartości niż bariery ruchliwości międzypokoleniowej. Ruchliwość i dziedziczenie pozycji kształtowane są bardziej przez zasady rekrutacji i sformalizowane kanały awansu, podczas gdy wybór małżonka w większym stopniu odzwierciedla otwartość w wymiarze wartości, stylu życia i preferencji światopoglądowych. Mając to na uwadze, skłaniam się jednak do twierdzenia, że – w sumie rzecz biorąc – wyniki te dostarczają spójnego obrazu systemowych funkcji otwartości struktur jest warunkiem stabilności systemu politycznego i rozwoju ekonomicznego. Cofnijmy się 250 lat wstecz do czasów monarchii stanowych. Obalenie systemu feudalnego i osłabienie roli czynników pochodzeniowych było koniecznym ogniwem procesów kształtowania się demokracji i stosunków rynkowych. Prawdopodobnie jednak zależności te realizują się tylko do pewnego poziomu. Po przekroczeniu progu dyktowanego przez wymagania demokracji i merytokratycznego obsadzania pozycji, otwartość nie musi się zwiększać, a być może i nie powinna, ponieważ dla systemu społecznego byłoby to szkodliwe. Zbyt intensywna cyrkulacja grozi chaosem, nie mówiąc już o tym, że zniesienie barier społecznych podważyłoby logikę stratyfikacji opierającej się na trwałości dystansów społecznych.

Bibliografia

- Blau P., O.D. Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Academic Press.
- Blossfeld, H.P., A. Tim. 2003. *Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
- Blossfeld H.P., K. Golsch, G. Rohwer. 2007. *Event History Analysis with STATA*. New York: Lawrence Erlbaum.
- Breen, R., R. Luijckx. 2004. *Social mobility in Europe between 1970 and 2000*, [w]: R. Breen (red.). *Social Mobility in Europe*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Cutright P. 1968. *Occupational inheritance: A cross-national analysis*. American Journal of Sociology 73: 400-416.
- Davis K., W.E. Moore. 1945. *Some principles of stratification*. American Sociological Review 10: 242-249.
- Domański H. 2004. *O ruchliwości społecznej w Polsce*. Warszawa: IFiS PAN.
- Domański H., D. Przybysz. 2007. *Homogamia małżeńska a hierarchie społeczne*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Domański H., D. Przybysz. 2009. *Bariery zawierania małżeństw w Polsce w latach 1997-2007*. Studia Socjologiczne, nr 1: 53-85.
- Domański H. i D. Przybysz. 2012. *Wybór znajomego a stratyfikacja społeczna w Polsce w latach 1988-2008*. Kultura i Społeczeństwo nr 1 (192): 234-260.
- Domański H., B.W. Mach, D. Przybysz. 2008. *Pochodzenie społeczne – wykształcenie – zawód: ruchliwość społeczna w Polsce w latach 1982-2006*, [w:] H. Domański (red.), *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*. Warszawa: IFiS PAN, ss. 97-132.

- Domański H., Z. Sawiński. 1986. *Wymiary struktury społecznej. Analiza porównawcza*. Wrocław: Ossolineum.
- Domański H., Z. Sawiński. 1992. *Koherencja płaszczyzn struktury społecznej*. *Studia Socjologiczne* 3-4: 135-151.
- Durkheim E. [1897] 1951. *Suicide: A Study in Sociology*. The Free Press.
- Erikson R., J.H. Goldthorpe, 1992, *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Oxford: Clarendon Press.
- Forse M., L. Chauvel 1995. *L'évolution de l'homogamie en France*. *Revue Française Sociologie* 36: 123-142.
- Giddens A. 1973. *The Class Structure of Advanced Societies*. London: Hutchinson.
- Goldthorpe J.H. 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon.
- Goldthorpe J.H., D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt. 1969. *The Affluent Worker in the Class Structure*. Oxford: Clarendon.
- Grusky D., R.M. Hauser. 1984. *Comparative social mobility revisited. Models of convergence in 16 countries*. *American Sociological Review* 49: 19-38.
- Hardy M.A., L.E. Hazelrigg. 1978. *Industrialization and the circulatory rate of mobility: Further tests of some cross-sectional hypotheses*. *Sociological Focus* 11: 1-10.
- Hauser R. 1998. *Intergenerational mobility in the United States: Measures, differentials and trends*. Workshop on Social and Economic Dynamics. Washington D.C.
- Hazelrigg L.E. 1974. Cross-national comparisons of father-to-son occupational mobility, [w:] J. Lopreato, L.S. Lewis (red.). *Social Stratifications*. New York: Harper & Row, ss. 469-493.
- Hazelrigg L.E., M.A. Garnier. 1976. *Occupational mobility in industrial societies: A comparative analysis of differential access to occupational ranks in seventeen countries*. *American Sociological Review* 41: 498-511.
- Kalmijn M. 1998. *Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, and Trends*. *Annual Review of Sociology*. 24: 395-421.
- Klecka W.R. (1980). *Discriminant Analysis*. London: Sage Publications.
- Lipset S.M., J. Gordon. 1953. *Mobility and trade union membership*, [w:] R. Bendix, S.M. Lipset (red.). *Class, Status and Power*. Glencoe: The Free Press.
- Mach B.W. 1989. *Funkcja i działanie. Systemowa koncepcja ruchliwości społecznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mach B.W. 2004. *Intergenerational mobility in Poland: 1972-1988-1994*, [w:] R. Breen (red.), *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, s. 269-286.
- Mare R. 1991. *Socioeconomic Change and the decline of marriage for blacks and whites*, [w:] C. Jencks, P. Peterson (red.), *The Urban Underclass*. Washington, D.C.: The Brookings Institution, ss. 175-202.
- Morgan S.L. 2006. *Past themes and future prospects for research on social and economic mobility*, [w:] S.L. Morgan, D.B. Grusky, G.S. Fields (red.), *Mobility and Inequality. Frontiers of Research in Sociology and Economics*. Stanford: Stanford University Press, ss. 3-20.
- Pareto V. 1963 [1935]. *The Mind and Society. A Treatise on General Sociology*. New York: Dover Publications, t. 4.
- Parkin F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: McGibbon&Kee.
- Parkin F. 1979. *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock.
- Pohoski M. 1979. Proces osiągnięć społeczno-ekonomicznych w Polsce, [w:] *Tendencje rozwoju społecznego*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

- Runciman W. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Solon G. 1999. *Intergenerational mobility in the labour market*, [w:] O.C. Ashenfelter, D. Card (red.), *Handbook of Labour Economics, Volume 3*. Amsterdam: Elsevier, ss. 1761-1800.
- Smits J., W. Ultee, J. Lammers. 1998. *Educational homogamy in 65 countries: an explanation of differences using country explanatory variables*. *American Sociological Review*, 63(2): 264-285.
- Smits J., W. Ultee, J. Lammers. 2000. *More or less educational homogamy? A test of different versions modernization theory using cross temporal evidence for 60 countries*. *American Sociological Review* 65(5): 781-788.
- Sorokin P.A. 1927[2009]. *Ruchliwość Społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Tumin M. 1957. *Some unapplauded consequences of social mobility in mass society*. *Social Forces* 36(1): 32-37.
- Tyree A., M. Semyonov M., R.W. Hodge. 1979. *Gaps and glissandos: Inequality, economic development, and social mobility in 24 countries*. *American Sociological Review* 44: 410-424.
- Uunk W., H.J. Ganzeboom, P. Róbert. 1996. *Bivariate and multivariate scaled association models. An application to homogamy of social origin and education in Hungary between 1930 and 1979*. *Quality and Quantity* 30: 323-343.
- Wright E.O. 1997. *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber M. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa: PWN.
- Wesołowski W., B.W. Mach. 1986. *Unfulfilled systemic functions of social mobility. The theoretical scheme*. *International Sociology* 1: 19-35 i *Unfulfilled systemic functions of social mobility II. The theoretical case*. *International Sociology* 2: 173-187.
- Wilensky H., H. Edwards 1959. *The skidders: ideological adjustments of downward mobile warden*. *American Sociological Review* 24: 215-231.
- Xie Y. 1992. *The log-multiplicative layer effect model for comparing mobility tables*. *American Sociological Review* 57: 380-395.
- Zagórski K. 1978. *Rozwój, struktura i ruchliwość społeczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Openness of social structure: theory and empirical findings

High social “openness” means easy access to social classes and categories, regardless of social origin, while low openness refers to the inheritance of the father’s position and barriers of recruitment to privileged categories. It is assumed that these relationships display mostly in patterns of mobility, marital choices and patterns of friendships. The lower mobility and heterogeneity in marital and friendships choices the lower is social openness. This article show which important questions are determined in analyses of these phenomena. First part discusses various problems and contexts raised in analyses on social openness. Concerning social mobility rates I show that it is regarded as characteristics of: (i) formation of social hierarchies, (ii) degree of stability of political systems, (iii) effectiveness of economy, and (iv) mechanisms shaping attitudes and orientations. Second part is an overview of empirical analyses concerning mobility and marital choices. Based on recent data an attempt is made to point out differences between

countries and universal rules of these patterns. Then, I refer to changes in time. According to long-term expectations, derived from the theory of modernization, the net effect of social ascription should go down. This tendency was amply evidenced but there were also exceptions, both with respect to particular countries and periods of time.

Key words: social mobility, marital choices, social stratification, inheritance of social position